

## BELEŠKE O ILUMINACIJAMA JUŽNE ITALIJE I DALMACIJE U SREDNJEM VEKU

Jovanka Maksimović

Proučavanje umetničkih veza u srednjem veku između istočne i zapadne obale Jadranskog mora, između južne Italije u najširem smislu sa Apulijom, Beneventom i Monte Kasinom, sa njihovim gradovima i benediktinskim opatijama, sa jedne strane, i na severu, naročito sa Venecijom, i Dalmacije, Dubrovnika, Zetskog primorja i unutrašnjosti Balkana, sa druge strane, predstavlja jedno od centralnih mesta u našoj istoriji umetnosti srednjeg veka. Ključ za razumevanje formiranja pojedinih umetničkih pojava i novih stilskih celina i na primorju i u zemljama u unutrašnjosti Balkana leži, to svi ispitivači osećaju, koliko u umetničkim procesima na samom Balkanu i kontaktima sa Vizantijom, toliko i u susednoj Italiji, odakle su dolazili i zapadni stilski uticaji i vizantijski elementi transponovani kroz prizmu italijanskog tla i tradicija. Te umetničke veze su naročito ubedljive kada se sagledaju i direktni kontakti pojedinih majstora i umetnika, učešće pojedinih majstora u izgradnji spomenika arhitekture, skulpture i slikarstva, umetničkih predmeta, i kada se osvetle velike sličnosti u celini i u detaljima ikonografije i stila pojedinih spomenika o kojima nema bližih istorijskih izvora. Tim problemima bavili su se u većoj ili manjoj meri svi istraživači naše srednjovekovne i novije istorije umetnosti. Direktno veze pojedinih umetnika i radionica na osnovu arhivskih dokumenata i poređenjem umetničkih spomenika na dvema obalama Jadrana proučavao je naročito Cvito Fisković.<sup>1</sup> On je mnogo doprineo da se dobije jasnija slika o umetničkim izvorima i duhovnoj klimi i u srednjem veku i kasnije. Njegove zasluge su u tome što je izneo na videlo mnoge nepoznate arhivske podatke i što je svojim radom i istraživanjima drugih uputio u tom pravcu. Nama su danas uglavnom razumljivi kulturni i umetnički procesi nastali iz spoja dveju kultura, ali nisu uvek jasno vidljivi pravi izvori do kojih se može doći, u nedostatku dokumenata, pažljivim analizama ikonografije i stila. Proučavanja pojedinačnih spomenika doprinose boljem osvetljavanju slike o umetničkim vezama i izvorima.

Slikarstvo minijatura u Dalmaciji, Srbiji, Bosni u srednjem veku i veze sa Italijom zauzimaju značajno mesto u istoriji umetnosti.<sup>2</sup> To je vrlo širok teren sa mnogobrojnim problemima još nedovoljno raščišćenim u oblasti ikonografije, stila, školâ, skriptorija, itd. Na primer, skriptoriji pod benediktinskim uticajima su isticani kao značajan faktor u formiranju stilskih celina, ali su manje uočene veze sa Rimom, papским centrom, sa kojim su bili vrlo živi i lični i institucionalni kontakti. Takođe, srpski ćirilički rukopisi predstavljaju posebnu celinu i na njihovom slikanom ukrasu italijanski uticaji iz latinskih i grčkih rukopisa ostavili su jasne tragove posle pređenih komplikovanih puteva. Značaj grčkih iluminiranih rukopisa iz Južne Italije pod uticajem latinskih rukopisa i latinskih iluminiranih kodeksa i rotulusa pod grčkim umetničkim uticajima nije dovoljno još istaknut. To su samo neki od problema koji predstoje istoričarima minijaturnog slikarstva da razreše. Ovom prilikom ja ću ukazati na neke izvore iluminiranih kodeksa XI veka iz Zadra i Osora.

Biblioteka Bodleiana u Oksfordu čuva iluminirani rukopis iz IX veka (Ms. Can. Bibl. Lat. 61, Arch. F. d. 33), tzv. Večenegin jevanđelistar poznat naučnoj javnosti i zbog karakterističnih paleografskih osobina i zbog bogatog i lepog slikanog ukrasa.<sup>3</sup> U literaturi je istaknuta pripadnost pisma i



*Večenegin evanđelistar, Oxford, Bodleiana, Ms. Can. Bibl. lat. 61, fol. 106 (foto Courtauld Institute of Art)*

iluminacije beneventanskom stilu XI veka. U analizi pojedinih inicijala napravljen je pokušaj odvajanja ruku majstora na osnovu slikanja ljudskog lika. Scena Tajne večere (fol. 106) i figura apostola Marka (fol. 138), pošto se odvajaju stilskim osobinama od ostalog ukrasa pripisane su vizantijskom komninskom stilu druge polovine XII veka, koji je u to vreme u Zadru došao do izražaja u monumentalnom slikarstvu. U nastojanjima da se daju određeniji zaključci mislim da se danas može prići bliže izvorima. Jasnije sagledavanje tih tokova i približavanje modelima pomaže ne samo boljem razumevanju umetnosti u Zadru, već i mnogo šire. U jednom grčkom rukopisu sa minijaturama iz X—XI veka, nastalom verovatno u Kapui, danas u Vatikanu (Vat. gr. 1554), predstavljena je Tajna večera (fol. 178v.) ikonografski identična zadarskoj i skoro do svih detalja, samo je rustičnije izvedena.<sup>4</sup> Nije reč samo o celini kompozicije sa polukružnim stolom, Hristom na levoj i Petrom na desnom njegovom kraju, već su na obema minijaturama predstavljeni i Jovan kako se privija uz Hrista i Juda u sredini sa pruženim rukama. Hristos i Petar su potpuno na isti način postavljeni — Hristos sedi frontalno na visokoj stolici sa suppedaneumom, gornjim delom tela okrenut je apostolima, njegov himation je na isti način drapiran, a Petar je na drugoj strani u poluprofilu na stolici sa jastukom. Jedina razlika je u njihovim rukama. Na vaticanskom primerku one su vidljive — desna je pružena, leva drži rotulus a na zadarskom se gube, ovde nelogično, u draperiji, kao da crtač nije razumeo model kojim se poslužio. Na oba stola nalaze se po tri činije sa ribama i okrugli hlebovi, a ivicom stolova teku stilizovani ornament. Ima manjih razlika — vaticanski primerak ima više detalja — na stolu su još dva svećnjaka, četiri noža i dve čaše, sve ličnosti imaju nimbove (u zadarskom su bez nimbova), enterijer je nagovešten draperijom i kapitelima. Reklo bi se da je zadarski majstor koji je crtao Tajnu večeru — ona je ostala u crtežu bez boje — imao za direktan uzor neku minijaturu iz ove porodice kojoj pripada i vaticanska. Istoj porodici pripada i Tajna večera u beneventanskom rukopisu iz Troje u Južnoj Italiji iz XI veka (Napulj, Bibl. Naz. Ms VI B 2, fol. 313 v.) dosta oštećenoj,<sup>5</sup> koja se razlikuje samo po tome što ima manje detalja na stolu i plitki baldahin u obliku školjke iznad glava svih učesnika. To navodi da se ponovo razmisli o datovanju i zaključiti da je Tajna večera nastala u vreme kada i ostali ukras Večeneginog jevanđelistara, samo ju je radio, kao i apostola Marka, drugi majstor.<sup>6</sup> O kraju XI veka, a ne XII, govore i ikonografske komparacije, a i stilske — na primer, glave apostola kao i klasičan način drapiranja himationa podsećaju na neke vizantijske slonovače X veka (Neverstvo Tomino, Dumbarton Oaks Collection) i minijature rukopisa Benedictio fontis iz Pontifikala (Rim, Bibl. Casanatense, Cod. 724, B I 13/II; Cod. 724, B I 13/I) iz kraja X veka. U svakom slučaju stilski zadarska Tajna večera je bliža klasičnoj slobodnoj i mekoj obradi nego kasnokomninskoj strožoj linearnoj stilizaciji. Još jedan detalj upućuje na starije vreme. U zadarskom rukopisu Hristos je predstavljen sa krsom oko glave, bez nimba, što podseća na karolinške i otonske primere i njihove ranohrišćanske inspiracije. Može se pomišljati na karolinške reminiscencije kakvih je u Italiji bilo sve do kraja XI veka i koje su utkane u tkivo italijanskih minijatura, a i drugih umetničkih oblasti (monumentalnog slikarstva, skulpturne primenjene umetnosti). Figura



Većenegin evanđelistar, Oxford, Bodleiana, Ms. Can. Bibl. lat. 61, fol. 44 (foto Courtauld Institute of Art)

Većenegin evanđelistar, Oxford, Bodleiana, Ms. Can. Bibl. lat. 61, fol. 38 (foto Courtauld Institute of Art)

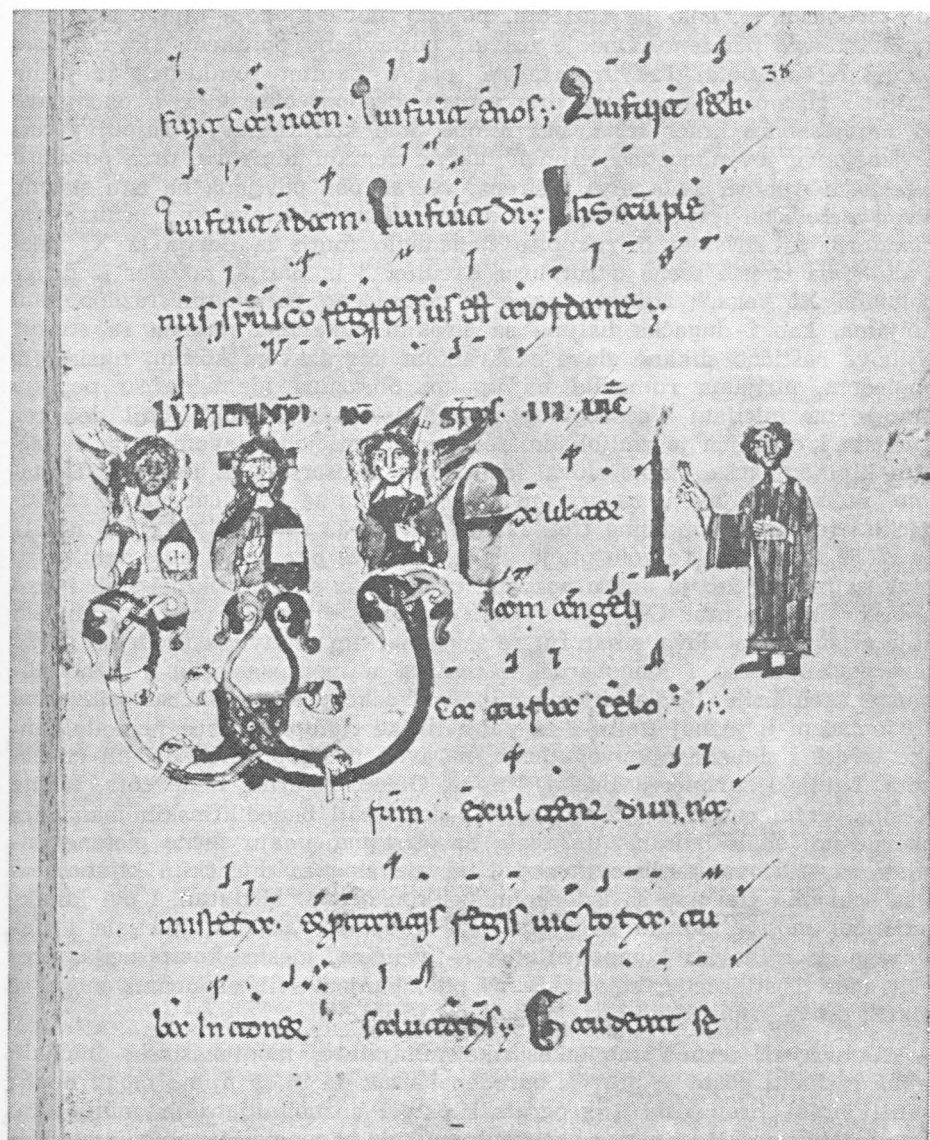
Većenegin evanđelistar, Oxford, Bodleiana, Ms. Can. Bibl. lat. 61, fol. 115 v. (foto Courtauld Institute of Art)

Mateja (fol. 44 v.) ima slično rešenje u rukopisu iz početka XII veka (Madrid, Nac. Vitr. 15), i celoj grupi srednjeitalijanskih rukopisa tih vremena, kraja XI i početka XII veka.<sup>7</sup> Jasno je da se vidljivi vizantijski elementi XI veka moraju sagledati kroz latinske i grčke rukopise i njihove minijature nastale na italijanskom terenu, na kome je vizantijska suština dobila jednu južnoitalijansku varijantu. Zanimljivo je i nedovoljno istaknuto da su i grčki iluminirani rukopisi iz Južne Italije koristili kao uzor u latinskim skriptorijima u oblasti Barija, Beneventa i Monte Kasina, a ponekad su imali iste beneventanske izvore.<sup>8</sup> Iluminacije grčkih rukopisa bile su takođe modeli za ilustracije i dekoraciju latinskih i srpskih rukopisa na Balkanu.<sup>9</sup> To sve govori o umetničkom krugu u čitavom jednom regionu Mediterana jedinstvenijem nego što može da se čini iz današnjih viđenja, bez nepremostivih crkvenih i jezičnih međa.<sup>10</sup> U Većeneginom jevanđelistaru su mnogobrojni i naročito lepi i veliki inicijali sa slikanim simbolima jevanđelista, lava i vola, orla ili pauna. Bogat i vrlo smeo kolorit u jakim kontrastima doprinosi lepoti i ekspresivnosti celog rukopisa. Veliki raskošni paun sa nimbom, simbol Jovana, naslikan duž cele strane teksta (fol. 10), propeti crveni lav sa podignutim krilima, simbol Marka (fol. 20 v.), sličan crveni lav na stubu okrenut gledaocu (fol. 38), frontalni orao, simbol Jovana, sa šareno obojenim krilima i zlatnim nimbom, sa zecom u kandžama (fol. 65), i drugi sličan paun bez nimba (fol. 69) su karakteristični primeri inicijala u ovom rukopisu. Za način slikanja i bojenja je naročito tipična po-

dela na kompartimente, ćelije, svake forme ptice i životinje, što podseća na neke daleke merovinške prauzore i tehniku emalja cloisenné. Taj tip inicijala poznat je i zastupljen u beneventanskim rukopisima XI veka, a ovom prilikom skrećem pažnju i na velike sličnosti u jednom grčkom rukopisu iz Južne Italije (Vat. gr. 2138).<sup>11</sup> Treba porediti inicijal na fol. 38 zadarskog rukopisa i inicijal na fol. 36 v. vatikanskog grčkog rukopisa i videti da se zaključci o uzajamnim vezama unutar ovog umetničkog kruga moraju proširiti. Vrlo sličan je i inicijal iz Osorskog jevanđelistara, o kome će kasnije biti reči. U novijoj literaturi o Exultet rukopisima i ranim latinskim minijaturama iz Apulije mnogo se ističu vizantijski uticaji na karakter rukopisa i iluminacija.<sup>12</sup> Primeri iz Dalmacije priključuju se porodici rukopisa sa istim koncepcijama. Ne treba mimoći još jedan detalj. Veliki inicijal E (Exultet) na fol. 115 v. u Većeneginom jevanđelistaru ima karakteristične završetke u obliku ljudskih glava gledanih iz profila. Vrlo su slične glave na krajevima raskošnog inicijala E u rukopisu Benedictio fontis iz Barija iz XI veka,<sup>13</sup> što upućuje sa drugim detaljima — biserima, načinom stilizovanja lozica i prepleta, ptičjim glavama sa dugačkim kljunovima — na određenu oblast inspiracije. Ove ljudske glave slikane iz profila, kao da su pozajmljene sa starijih medaljona i dosta su retke u južnoitalijanskim rukopisima nasuprot životinjskim i ptičjim kojima obiluju. One nisu opšte mesto u ovoj vrsti iluminacije već ređa pojava, koju ne treba zaobići prilikom ispitivanja detalja u uzajamnim vezama.

Istom krugu pripadaju, izgleda, još dva rukopisa iz Zadra nedovoljno proučena, danas u Budimpešti.<sup>14</sup> Sigurno iz istog skriptorija je izašao i drugi rukopis iz XI veka poreklom iz Zadra a danas u istoj biblioteci Bodleiani u Oksfordu (MS Canon. Liturg. 277).<sup>15</sup> Pisan istom beneventanom sa velikim brojem inicijala ukrašenih pticama sa dugim kljunovima koje grizu lozu, bojanih živim bojama — crveno, zeleno, zlato — ovaj rukopis je takođe karakterističan. Ona ima i zlatne medaljone sa slikanim poprsjima (fol. 58), jarko crveno-plave izdužene simvole jevanđelista, lava (fol. 92) ili pauna sa alkam u kljunu bojenog crveno, plavo, zeleno, zlato, sa mnogo stilizovanih ornamenata na krilima, repu, trbuhu, preuzetog iz vizantijske primenjene umetnosti.<sup>16</sup> Ovaj rukopis nije do danas, nažalost, sistematski objavljen sa svim svojim mnogobrojnim inicijalima. Oni su na vrlo visokom nivou linearne stilizacije, precizne obrade, intenzivnog kolorita i zlata, i zajedno sa iluminacijama Većeneginog jevanđelistara spadaju u visoke domete ovoga stila. Posle detaljnijeg upoznavanja sa njima dobiće se potpunija slika o minijaturnom slikarstvu u Dalmaciji.

Još jedan rukopis pripada istom širokom krugu. To je Osorski jevanđelistar, danas u Vatikanu (Vat. Borgianus lat. 339). Njemu je najviše pažnje posvetio prof. V. Novak, posmatrajući ga kao istorijski izvor i primer tipičnog beneventanskog pisma.<sup>17</sup> Poznati inicijal E (fol. 53) na početku pesme Exultet osorskog rukopisa ima neke specifičnosti. Pored uobičajenih stilizovanih lozica sa lišćem i životinjskim glavama koje grizu lozu naslikan je dopojasni Hristos sa dva arhandela sa strane. Posle reči Exultet je predstavljen đakon sa velikom uskršnjom svećom kako blagosilja. Slične predstave đakona sa velikom uskršnjom svećom koji blagosilja vernike,



Osorski evanđelistar, Rim, Vat. Borgianus, lat. 339, fol. 53 r.

naslikane su u Exultet rukopisima 1 i 2 iz Troje.<sup>18</sup> I u osorskom primeru je to deo iste scene, a ne blagosiljanje sveće, kao što se mislilo. U ikonografiji Exulteta nema te scene.

Neobičan je, iako ne izuzetan, položaj slova E, koje nije postavljeno uspravno već položeno. Ono je ustvari postavljeno po shemi slova omega iz grčkog alfabeta. Takvih primera ima u Exultet rotulusima iz južne Italije.<sup>19</sup> Hristos u levoj ruci drži knjigu, desnom blagosilja, a oko glave su mu slobodni kraci krsta, bez nimba, kao kod Hrista u Tajnoj večeri Većeneginog jevandelistara. Anđeli takođe nemaju nimbove, drže po sferu i žezlo, a njihova krila nisu raširena, već su oba povijena na istu stranu, levog anđela na levu, a desnog na desnu, slično anđelima koji pridržavaju mandorlu sa Hristom iz rukopisa Benedictio fontis iz Barija iz XI veka i anđelima iz iste scene u rotulusu Excultet 2 iz Barija, također iz druge polovine XI veka.<sup>20</sup> Njihovo perje je naznačeno paralelnim raznobojnim linijama, kao i dugačka haljina sa širokim rukavima đakona sa strane. Njihove rustično slikane glave sa kratkom kovrdžavom kosom, fiksiranim pogledom, mrljama rumenila na upalim obrazima identične su poprsju Mateja na inicijalu Većeneginog jevandelistara (fol. 36). Donji deo tog inicijala I obavijen je zmijolikom formom sa ptičjom glavom, koja dugačkim kljunom grize stablo slova, identičnim iz osorskog E inicijala. Uostalom, većina inicijala u zadarskom rukopisu ima te neobične glave sa dugačkim ravnim kljunovima (fol. 115 v., 117 r., 32 r., 38 r., 44 r., 45 r., 51., 59 r., 62 v., 67 v.). Te gole ptičje glave, najčešće bez perja, koje sebi grizu vrat su motivi, što je dobro poznato, preuzeti iz severnjačkih irskih i germanskih minijatura. One, kao i četveronožne životinje izduženih njuški koje grizu stabla slova, smatraju se severnjačkim motivima prodrlih preko severnoitalijanskih i longobardskih centara u montekasinske i južnoitalijanske skriptorije. Bez obzira na njihovo daleko poreklo, oni su prihvaćeni i odomaćeni u južnoj Italiji i za dalmatinske rukopise znače južnoitalijanske izvore i sigurne njihove uticaje, naravno u sklopu svih drugih elemenata. Latinski skriptoriji Barija, Kapue, Gaete, Salerna, Beneventa, Monte Kasina, grčki centri u južnoj Italiji i skriptoriji benediktinskih manastira na istočnoj obali Jadrana, u Zadru, na ostrvima, imaju slično pletene inicijale sa stilizovanim listovima, ptičjim glavama sa dugačkim kljunovima i sa »pasjim« glavama sa izduženim velikim očima. Međutim, i ovi karakteristični motivi moraju se posmatrati u opštem sistemu inicijala i ilustracija sa njihovim komponentama — veličina, mesto, kompozicija, preplet, motivi, stilizacija, kolorit. Samo poklapanjem svih elemenata mogu se otkriti prave inspiracije i bliža pripadnost grupi.

Uobičajeni termin montekasinske minijature, montekasinski inicijali, treba razlučiti pošto je previše određen i uzak da bi se njime mogli obuhvatiti široki hronološki i geografski okviri južnoitalijanskih minijatura. Ovo u toliko pre što i pismo beneventane, koje bi moglo biti objedinjavajući element svih rukopisa, javlja se u varijantama i ne može da ih čvršće poveže. Poseban je problem grčkih rukopisa sa sličnim iluminacijama, a drugim i jezikom i pismom. Treba odvojiti nekoliko hronoloških i stilskih slojeva. Najstariji je sloj negovan u Beneventu i drugim gradovima Beneventanskog dukata i starog langobardskog kraljevstva prostrtog od Apulije do blizu Rima, gde je cvetalo i monumentalno i minijaturno slikarstvo od VIII do X veka. Krajem X i početkom XI veka skriptorij u Bariju se

naročito ističe sa svojim Exultet rukopisima. U drugoj polovini XI veka pod opatom Deziderijom došlo je do procvata skriptorija u Monte Kasinu sa novim impulsima iz Vizantije i rane romanike, oslonjenim na one starije slojeve. Iako je u mnogo čemu eklektički karakter minijatura svih ovih skriptorija, građen na vizantijskim, islamskim, karolinškim, rimskim, severnjačkim elementima, ipak u različita vremena u raznim skriptorijima, gradskim i monaškim, dolazilo je do različitih kombinacija i inovacija, pa se čini da se mogu uočiti izvesne razlike, ma kako bile suptilne. Čini mi se da prilikom analiza u daljim proučavanjima minijaturnog slikarstva i atribucija treba pokušati razlučiti ove razlike i utvrditi neke bliže veze između pojedinih skriptorija i njihovih rukopisa.

#### BILJEŠKE

<sup>1</sup> Navodim samo najvažnije radove C. Fiskovića koji se odnose na veze sa Italijom: Dubrovački sitnoslikari, Prilozi povijesti u Dalmaciji VI, 1950; Zadarski sredovječni majstori, Split 1959; Fragments du style roman à Dubrovnik, Archeologia jugoslavica, I, Beograd 1954; Le relazioni artistiche nel passato, Jugoslavia-Italia, Epoha, Zagreb 1968; Contatti artistici tra la Puglia e la Dalmazia nel Medio evo, Archivio storico Pugliese XIV, fasc. III—IV, Bari 1961, 72—81; Naše umjetničke veze s južnom Italijom, Mogućnosti 12, Split 1961, 1222—1239; Dodiri srpskih i dalmatinskih kipara i graditelja do XV stoljeća, Rad JAZU knj. 360, Odjel za lik. um. Zagreb 1971; Prilog proučavanju dubrovačko-dalmatinskim i apuljskim likovnim vezama, Zbornik za likovne umetnosti 10, Novi Sad 1974, 323—331.

<sup>2</sup> H. Folnesics, Die illuminierten Handschriften in Dalmazien, Leipzig 1914; Lj. Karaman, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930; Id., Pregled umjetnosti u Dalmaciji, Zagreb 1952; Id., O umjetničkoj opremi knjiga u Dalmaciji prošlih vremena, Eseji i članci, Zagreb 1939; S. Radojčić Stare srpske minijature, Beograd 1950; Id., Srpske minijature XIII veka, Glas SAN CCXXXIV, knj. 7, Beograd 1969; Id., O slikarstvu u Boki Kotorskoj, Spomenik SAN CIII, Beograd 1953; V. Novak, Scriptura beneventana s obzirom na tip dalmatinske Beneventane, Zagreb 1920; Id. The Slavonic-Latin Symbiosis in Dalmazia during the Middle Ages, The Slavonic and East European Review, 1953; Id., Paleografija i slovensko-latinska simbioza od VII do XV stoljeća, Istorijski časopis VII, Beograd 1957; Id., La paleografia latina e i rapporti dell'Italia meridionale con la Dalmazia, Archivio storico pugliese, Anno IV, fasc. III—IV, Bari 1961, 145—158; B. Telebaković-Pecarski, Iluminacija misala MR-166 iz zagrebačke Sveučilišne knjižnice, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, god. VI—VII, Dubrovnik 1957—59, 149—160; Id., A Monument of dalmatian miniature painting from the thirteenth century, Medievalia et Humanistica, XIV, 1962, 69—75; D. Kečkemet, Romaničke minijature u Splitu, Peristil II, Zagreb 1957, 125—141; V. Đurić, Vizantijske i italovizantijske starine u Dalmaciji, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 12, Split 1960, 123—145; N. Klaić—I. Petricoli, Zadar u srednjem vijeku do 1409, Zadar 1976; J. Maksimović, Studije o Miroslavljevom jevanđelju I. O zapadnjačkom karakteru minijatura, Zbornik Narodnog muzeja IV, Beograd 1964, 201—217; Id. Studije o Miroslavljevom jevanđelju II, Zvan Batista, Marija Magdalena, Zbornik za likovne umetnosti 6, Novi Sad 1970, 3—11; Id., Studije o Miroslavljevom jevanđelju, III. Likovi jevanđelista u Miroslavljevom jevanđelju, Zbornik za likovne umetnosti 8, Novi Sad 1972, 41—50; Id., La place de l'évangéliste de Miroslav au sein de l'art médiéval serbe, Ca-



hiers archéologiques XXV, Paris 1976, 123—129; Minijatura u Jugoslaviji, Zagreb 1964 (katalog izložbe), sa bibliografijom.

<sup>3</sup> V. Novak — B. Telemeković-Pecarski, Većenegin evanđelistar, Starine JAZU 51, Zagreb 1962 (sa starijom literaturom).

<sup>4</sup> A. Grabar, Les manuscrits grecs enluminés de provenance italienne (IX<sup>e</sup>—XI<sup>e</sup> siècles), Paris 1972, fig. 283.

<sup>5</sup> H. Belting, Studien zur Beneventanischen Malerei, Wiesbaden 1968, fig. 226.

<sup>6</sup> V. Đurić (Vizantijsko slikarstvo u Jugoslaviji, Beograd 1974, 189) je napomenuo da je Tajna večera iz kraja XI veka na osnovu poređenja sa fragmentom freske u crkvi sv. Ilije na Lopudu, koga on datuje u poč. XI veka kad i Exultet iz Barija, a I. Petricioli (Zadar u srednjem vijeku, 145) nagoveštava da je iz XI v. pominjući sličnost sa scenom u Exultet rotulusu iz Pise, bez datovanja toga rukopisa.

<sup>7</sup> E. B. Garrison, Studies in the history of mediaeval italian painting, Florence 1960, IV, 1, fig. 6.

<sup>8</sup> O tome naročito E. B. Garrison, Studies, A. Grabar, Les manuscrits grecs, H. Belting, Studien.

<sup>9</sup> A. Grabar, Recherches sur les influences orientales dans l'art balcanique, Paris 1928; Id. Les manuscrits grecs; J. Maksimović, Slikarstvo minijatura u srednjovekovnoj Bosni, Zbornik radova Vizantološkog instituta, XVII, Beograd 1976, 175—188; A. Guillou — K. Tchérémissinoff, Note sur la culture arabe et la culture slave dans le katépanat d'Italie (X—XI<sup>e</sup> s.), Mélanges de l'Ecole française de Rome, tome 88, 1976, 2, 677—692.

<sup>10</sup> U Dalmaciji, naročito u Zadru, Trogiru i Splitu, zadržao se u dobroj meri sve do kraja XII veka grčki jezik i grčki ritus u crkvi. Posebno su zanimljive stranice Jovanovog jevanđelja na grčkom, pisane latinskim pismom, u poznatom rukopisu Evangelium Spalatense. O tome i drugim dokumentima grčkih tradicija i vizantijskih uticaja v. V. Novak, Nova kategorija dalmatinskih historijskih izvora od VIII. do XII. stoljeća, Radovi Inst. JAZU u Zadru, III, Zagreb 1957, 39—74.

<sup>11</sup> A. Grabar, Les manuscrits grecs, fig. 113.

<sup>12</sup> H. Bloch, Monte Cassino, Byzantium and the West in the Earlier Middle Ages, Dumbarton Oaks Papers III, 1946, 193—200; H. Buchthal, A School of Miniature Painting in Norman Sicily, Late classical and mediaeval Studies in honor of Albert Mathias Friend, Jr., Princeton, New Jersey 1955, 312—339; A. Grabar Les manuscrits grecs; H. Belting, Studien; O. Demus, Byzantin Art and the West, London, 1970, 24—29, 101—108; G. Cavallo, Rotoli di Exultet dell'Italia meridionale, Bari 1973; Puglia XI Secolo, Bari, Pinacoteca Provinciale, Catalogo a cura di Pina Belli d'Elia, Bari 1975.

<sup>13</sup> G. Cavallo, op. cit. T. 15.

<sup>14</sup> M. Grgić, Dva nepoznata svetomarijska rukopisa u Budimpešti, RIZ 13—14, 1967; I. Petricioli, Zadar u srednjem vijeku, fig. XI, a, b.

<sup>15</sup> V. Novak, Većenegin evanđelistar; I. Petricioli, Zadar u srednjem vijeku, T. u boji.

<sup>16</sup> L. Bréhier, La sculpture et les arts mineurs byzantins, Paris 1936, T. XLIII, LXXXVII; D. T. Rice, The Art of Byzantium, London 1959, T. 132.

<sup>17</sup> V. Novak, Nova kategorija dalmatinskih historijskih izvora od VIII. do XII. stoljeća, Radovi Inst. JAZU u Zadru, III, Zagreb 1957, 39—74; Id., Praeconium paschale u Osorskom evanđelistaru, Glas CCL, knj. 10, Odelj. društ. nauka SANU, Beograd 1961, 131—140 (sa starijom literaturom); Lj. Karaman, Živa starina, Minijatura iz Osorskog evanđelistara iz god. 1801—2, Zagreb 1943, 138—140.

<sup>18</sup> G. Cavallo, Rotoli, T. 34, 40.

<sup>19</sup> G. Cavallo, op. cit., 5, 15, 22.

<sup>20</sup> H. Belting, Studien, T. LXXVIII; G. Cavallo, Rotoli, T. 24.

NOTES SUR LES ENLUMINURES DE L'ITALIE MERIDIONALE  
ET DE LA DALMATIE AU MOYEN AGE

Jovanka Maksimović

L'auteur traite le problème de la peinture médiévale d'enluminures en Dalmatie et des relations artistiques avec l'Italie — domaine encore insuffisamment élucidé — ainsi que des questions concernant l'iconographie, les styles et les écoles. Dans le cadre de ce problème, l'auteur attire l'attention sur quelques miniatures du XI<sup>e</sup>s, de Zadar et d'Osor, de même que sur leur provenance, parmi lesquelles se trouvent deux miniatures (La Cène Secrète et l'Apôtre Marc) du célèbre évangélaire de Večenega qui est attribué au style bénéventin du XI<sup>e</sup> s. Et étant donné que, par leurs caractéristiques stylistiques, les miniatures en question se différencient des autres ornements, elles sont attribuées au style Comnène byzantin de la seconde moitié du XII<sup>e</sup> s. L'auteur fait une comparaison entre ces miniatures et d'autres des X—XI<sup>e</sup> s. du Vatican et conclut que le maître de Zadar, auteur de la miniature sus-mentionnée, a eu comme modèle direct une miniature quelconque de la famille à laquelle appartient aussi celle du Vatican. Cela conduit à une nouvelle opinion quant à la datation, et l'auteur conclut que les deux miniatures en question de l'Évangélaire de Večenega ont été faites en même temps que les autres, mais par un autre artiste. Quant à leur datation de la fin du XI<sup>e</sup> s., et non du XII<sup>e</sup>, elle apparaît lors de comparaisons iconographiques et stylistiques. Les éléments byzantins visibles du XI<sup>e</sup>s. doivent s'étudier à travers les manuscrits grecs et latins et ainsi que sur leurs miniatures originaires du sol italien où la substance byzantine a connu une variante sud-italienne. Les manuscrits grecs enluminés de l'Italie méridionale étaient utilisés comme modèles dans les scriptoria latines du même territoire qui avaient quelquefois les mêmes sources bénéventines, ce qui indique un cercle artistique unique dans cette région de la Méditerranée. A ce même et vaste cercle appartient l'évangélaire d'Osor qui présente des ressemblances très marquées avec certaines enluminures de l'évangélaire de Večenega. Le terme employé habituellement jusqu'à ce jour de »miniature du Mont Cassin« doit être différencié car il est trop étroit et défini pour qu'on puisse y englober le large cadre chronologique et géographique des miniatures du Sud de l'Italie. Bien qu'en grande partie le caractère des miniatures dans les scriptoria de l'Italie soit formé d'éléments byzantins, islamiques, carolingiens, romains et nordiques, pourtant, à différentes époques, et dans différentes scriptoria, on arrive à des enluminures et innovations variées, et à des différences subtiles qu'il faut essayer de distinguer, et pour lesquelles il faudrait attester certains liens plus étroits entre chacune des scriptoria et leurs manuscrits.